

The article explains the necessity of work relevance of future psychologists, modern approaches to the organization of the activity, peculiarities of the content and organization of self-study of future psychologists are analyzed. The authors consider engaging students in correspondent activity at the Resource Center as a way to organize independent work of students on psychological disciplines.

Статтю подано до друку 02.12.2014.

©2014 р.

О. В. Куліш (м. Черкаси)

СТАНОВЛЕННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ПСИХОЛОГА ШЛЯХОМ ПОДОЛАННЯ НОРМАТИВНИХ КРИЗ

Період навчання у ВНЗ та становлення професійної ідентичності є доленосним у професійній біографії й у більшості випадків пов'язаний з переживанням кризи випускника, від результату якого залежить професійний вибір, що визначає шлях людини в рамках або поза отриманою спеціальністю. По існуючій психологічній типології криз ця криза належить до категорії нормативних, успішний вихід з якої означає перехід на наступну стадію розвитку.

Дослідження кризи не може бути проведене без аналізу ідентичності професіонала, оскільки по визначенню Е. Еріксона будь-яка криза становлення особистості пов'язана з руйнуванням колишньої ідентичності й формуванням нової [7].

Найбільш повна й сучасна типологія криз особистості запропонована Є. Зеєром [3], який виділяє: а) ненормативні кризи, обумовлені випадковими подіями, важко передбачувані й суцільно індивідуальні; і б) нормативні кризи, що є етапними й необхідними для повноцінного розвитку особистості, до яких відносяться й професійні кризи. Нам імпонує типологія криз, розроблена Є. Зеєром.

Є. Зеєр і Є. Симанюк [3] під кризами професійного становлення пропонують розглядати нетривалі в часі періоди (до року) кардинальної перебудови особистості, зміни вектора її професійного розвитку. Ці кризи відбуваються, як правило, без яскраво виражених змін поведінки. Перебудова значеннєвих структур, що відбувається при цьому, професійної свідомості, переорієнтація на нові цілі, корекція і ревізія соціально-професійної позиції готують зміну способів виконання діяльності, ведуть до зміни взаємин з оточуючими людьми, а в окремих випадках і до зміни професії.

Переживання конфліктів, що обумовлюють професійну кризу, локалізується на трьох рівнях: мотиваційному (втратою інтересу до навчання, роботи, втратою перспектив професійного розвитку й ін.); когнітивно-деяльнісному (переживання незадоволеності змістом і способами здійснення учбово-професійної й професійної діяльності й ін.); поведінковому (протиріччя в міжособистісних відносинах, незадоволеність соціально-професійним статусом і ін.).

У процесі професіоналізації студентів психологів можливі кризи розчарування у майбутній професії.

Криза ідентичності, за Е. Еріксоном, це період конфлікту між усталеною конфігурацією елементів ідентичності і способом входження у навколишній світ [7]. Е. Еріксон підкреслював, що хоча криза ідентичності найяскравіше виявляється в юності, подальше визначення самоідентичності може відбуватися і в інші періоди життя: коли молоді люди залишають батьківський дім, одружуються, стають батьками, розлучаються чи змінюють професію. Чим

успішніше особистість проходить в юності через кризу ідентичності, тим легше їй керувати подібними переживаннями у подальшому житті.

Е. Еріксон [7] виділив сім основних конфліктів, що притаманні цьому віковому періоді. Серед них він виокремив такі: часова перспектива або розмитість почуття часу, упевненість у собі або сором'язливість, експериментування з різними ролями або фіксація однієї ролі, навчання або параліч трудової діяльності, сексуальна поляризація або бісексуальна орієнтація, стосунки «лідер – послідовник» або невизначеність авторитету, ідеологічні переконання або розмитість системи цінностей.

1. Часова перспектива або розмитість почуття часу. Для того, щоб навчитися співвідносити категорії теперішнього, минулого й майбутнього та отримати деякі уявлення про кількість часу, необхідного для здійснення своїх життєвих планів, юнацтву важливо оволодіти відчуттям часу й неперервності життя. Для цього потрібно навчитись оцінювати і розподіляти свій час.

2. Упевненість у собі. У процесі вирішення цього конфлікту у студентів розвивається впевненість у собі, яка базується на здобутому досвіді. Майбутні психологи починають вірити у власні сили й переконуються, що здатні досягти бажаних цілей. Перш ніж здобути таку віру, юнаки й юнки проходять через період підвищеної уваги до себе й невпевненості в собі здебільшого через свою фізичну зовнішність і стосунки у соціумі.

3. Експериментування з різними ролями або фіксація однієї ролі. Юнацтво має можливість «спробувати» себе у різних соціальних ролях. Нерідко юнаки і дівчата застосовують одразу велику кількість різноманітних способів ідентифікувати себе, експериментувати з особистісними рисами, манерою розмовляти й діяти, з ідеями, цілями і типами взаємостосунків. Ідентичність формується в тому випадку, якщо є можливості для схожих експериментів. Ті молоді особи, яким притаманні дуже сильні внутрішні обмеження або почуття провини, які втрачають ініціативу чи передчасно фіксуються на якій-небудь одній ролі, так ніколи і не пізнають по-справжньому, хто вони такі.

4. Навчання або параліч трудової діяльності. Перш ніж зупинитися на певному виді професійної діяльності, студент має можливість дослідити й апробувати різні заняття. Обрана робота відіграє важливу роль у формуванні ідентичності. Більше того, якщо в молодій особі сформована негативна самооцінка, почуття власної неповноцінності, то їй може не вистачити енергії для досягнення успіху в навчанні чи роботі.

5. Сексуальна поляризація або бісексуальна орієнтація. Юнаки та дівчата продовжують розпочаті в дитинстві спроби гендерної ідентифікації. Надається велике значення формуванню однозначної ідентифікації з тією чи іншою статтю, яка у майбутньому служитиме для розвитку інтимних стосунків і чітко визначеної ідентичності. Е. Еріксон підкреслює, що для того, щоб суспільство функціонувало нормально, чоловіки й жінки повинні прагнути прийняти відповідні до своєї статі ролі, тобто необхідна сексуальна поляризація.

6. Стосунки «лідер – послідовник» або невизначеність авторитету. У міру того, як молода особа розширює свої соціальні горизонти, навчається, вступає у суспільні групи і налагоджує дружні взаємини, вона вчиться або виконувати обов'язки лідера, або слідувати за ним. У певний момент вона розуміє, що на її лояльність претендує дуже багато людей. Висувають вимоги держава, викладачі, кохані, батьки, друзі, в результаті чого стає складно розібратися у стосунках із владою та впливом інших. Для цього потрібно сформувати власну особистісну систему цінностей і пріоритетів.

7. Ідеологічні переконання або розмитість системи цінностей. Цей конфлікт пов'язаний з усіма іншими, оскільки всі аспекти поведінки залежать від обраної ідеології. Психолог повинен мати власні принципи професійної діяльності, власний психологічний образ.

Щоб вийти із кризи, особистість повинна докласти певних зусиль, зокрема: відшукати й прийняти нові цінності, види діяльності, способи входження в нову ситуацію життєдіяльності тощо. Криза часто призводить до індивідуального і культурного оновлення, особистісного зростання та прогресу в розвитку. Групи нормативних криз мають відносно виражений хронологічний, віковий характер. Більшість людей їх переживає, але рівень виразності кризи не завжди набуває характеру конфлікту. Серед нормативних криз становлення особистості професіонала виділяють кризу навчально-професійної орієнтації, кризу ревізії та корекції (зміни) вибору професії, кризу професійних експектацій, кризу професійного зростання, кризу професійної кар'єри, кризу соціально-професійної самоактуалізації та кризу втрати професії. Нормативні кризи розвитку зазвичай не викликають біопсихічних змін, проте вони активно впливають на перебіг психічних процесів. Інші групи життєвих криз мають ненормативний, імовірний характер. Вихід з них часто буває проблематичним, а іноді й деструктивним. Кризові явища супроводжуються сильними емоційними переживаннями. Людина переживає почуття невдоволення, психологічний дискомфорт, підвищену тривожність. Криза детермінує зміни у підструктурі досвіду. Під час кризи руйнуються старі звички, уміння, навички, на зміну їм приходять нові, що формуються у період кризи.

Криза навчально-професійної орієнтації, криза ревізії та корекції (зміни) вибору професії, криза професійних експектацій, криза професійного зростання, криза професійної кар'єри, криза соціально-професійної самоактуалізації припадають саме на час навчання майбутнього психолога у ВНЗ. Будь-яка професійна криза – це криза ідентичності особистості, в якій об'єктивна необхідність у професійній переорієнтації вступає в конфлікт з суб'єктивною потребою у збереженні попередньої ідентичності [2].

Факт переживання професійної кризи простежувався по наступних «внутрішніх» і «зовнішніх» індикаторах. «Внутрішній» індикатор відбиває незадоволеність собою як фахівцем і включає: невпевненість у собі як у фахівці; незадоволення власними професійними знаннями, уміннями й навичками; сумнів в правильності вибору професії. «Зовнішні» індикатори включають: незадоволення програмою професійної підготовки; незадоволення організацією практики у ВНЗ і якістю професійного навчання; незадоволення окремими й/або більшістю викладачів.

К. Тороп виділяє чинники, що ініціюють кризи професійного розвитку на етапі професійної діяльності:

1. Поступові якісні зміни способів виконання діяльності. На стадії професіоналізації настає момент, коли подальший еволюційний розвиток діяльності (її стилю) неможливий без докорінної зміни нормативно-прийнятої діяльності. Особистість повинна зробити професійний учинок, виявити наднормативну активність, що може виразитися в переході на новий кваліфікаційний або на якісно новий, інноваційний рівень виконання діяльності.

2. Підвищення соціально-професійної активності особистості. Незадоволення своїм соціальним і професійно-освітнім статусом нерідко призводить до пошуку нових способів виконання професійної діяльності, її удосконалення, а також до зміни професії чи місця роботи.

3. Соціально-економічні умови життєдіяльності особистості: скорочення робочих місць, ліквідація підприємства, низька заробітна платня, зміна місця проживання тощо.

4. Зарахування на нову посаду, участь у конкурсах на заміщення вакантної посади, атестація фахівців.

5. Повне заглиблення у професійну діяльність. Фахівці-фанати, що одержимі роботою як засобом досягнення визнання й успіху, іноді серйозно порушують професійну етику, можуть стати конфліктними.

6. Повна поглинення професійною діяльністю. Як наслідок – виникає стан професійної апатії та пасивності, порушується професійна етика, виявляється жорстокість у взаєминах [5].

7. Погіршення здоров'я, зниження працездатності, ослаблення психічних процесів, професійна втома, інтелектуальна безпорадність, синдром «емоційного вигорання», фактори, спричинені віковими та іншими змінами.

Т. Буякас [1] зауважує, що кризи, які виникають у студентів, часто пов'язані з несформованим почуттям власної ідентичності, з недостатньою рефлексією.

На основі уявлень про професійну ідентичність О. Єрмолаєва [2] обґрунтувала актуальну для сьогодення проблему професійного маргіналізму. Проблема маргіналізму розглядається у ракурсі проблем професіоналізації, професіоналізму, професійної ідентичності, професійного самовизначення. Поняттям «маргіналізм» широко оперують у соціології. До маргіналів зазвичай відносять тих осіб, котрі внаслідок тих чи інших причин виявились відірваними від звичного соціально-культурного середовища і не зуміли включитися в нове для них середовище, яке з погляду їхнього статусу залишається важкодоступним. Отже, статус таких осіб носить межевий, проміжний характер. Основний принцип маргіналізації – розрив духовних, економічних і особистісних зв'язків; при входженні людини в нову соціальну спільноту зв'язки і стосунки з іншими людьми встановлюються повільно. Бути маргіналом означає не мати власної системи цінностей, жити в двох або більше вимірах одночасно, не належачи жодному з них. У багатьох маргіналів виникає почуття невпевненості, вони починають звинувачувати інших у власних труднощах.

Молоді фахівці іноді протидіють перспективі змінити усталений погляд на світ, на професію, на самого себе, на своє місце в світі та професії. Засобом захисту виступає розчарування у навколишній дійсності, у навчальному закладі, у професії.

Н. Пряжніков і Є. Пряжнікова [6] виділяють такі варіанти «захистів-розчарувань»: розчарування в навчальних предметах (окремих або більшості); розчарування у викладачах, які раніше подобались. На певному етапі навчання студент виявляє, що викладач – це звичайна людина, яка не позбавлена недоліків; розчарування у навчальному закладі; розчарування у перспективах подальшої роботи.

Факт переживання професійної кризи прослідковувався по наступних індикаторах: «внутрішній» індикатор відбиває незадоволеність собою як фахівцем і включає: непевність у собі як фахівці, незадоволеність власними знаннями, уміннями й навичками й сумнів в правильності вибору професії; «зовнішні» індикатори включають: незадоволеність організацією практики у вузі, якістю навчання, невдоволення окремими й/або більшістю викладачами, незадоволеність нерозвиненістю інфраструктури психологічних

Існує класифікація причин, що детермінують розвиток професійних криз [3]:

1. Медико-біологічні причини: соматичні, нейродинамічні, конституціональні, статеві характеристики індивіда, а також рівень його фізичного здоров'я.

2. Економічні причини: економічні особливості розвитку суспільства, своєрідність суспільних відносин, наявність кризових етапів у розвитку суспільства, оцінка галузі трудової діяльності в масштабі соціального замовлення на професію.

3. Соціальні причини: квазіпсихологічні, інтерпсихологічні, інтрапсихологічні рівні співвідношення суспільних і міжособистісних відносин, фінансова підтримка спеціаліста та умови праці.

4. Педагогічні причини: різноманітні норми та еталони, соціальні ідеали, засвоєння яких формує світогляд людини.

5. Психологічні чинники: індивідуально-типологічні особливості людини, своєрідність індивідуальності та «суб'єктного простору» спеціаліста.

У процесі набуття професійної ідентичності майбутній фахівець послідовно проходить низку стадій. Розвиток профіидентичності може супроводжуватися кризами. Зокрема, опитування та інтерв'ю зі студентами психологами Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (2013-2014рр.) дозволило нам виявити такі кризи: а) 1-й курс – криза очікувань (зіткнення очікувань недавніх абітурієнтів стосовно обраної професії з навчальними буднями); б) 3-й курс – криза самовизначення («Значна частина навчання позаду... На що я здатен як професіонал?»); в) 4-й і 5-й курси – криза професійної адаптації (працевлаштування за спеціальністю або перекваліфікація, відмова від отриманої професії). Розширений аналіз проблем і криз, що виникають у студентів, свідчить про те, що багато з них дійсно пов'язані з несформованістю професійної ідентичності. Зокрема, на думку кураторів, у студентів найбільш виражений внутрішньоособистісний конфлікт, що виявляється у сумнівах типу «Я не впевнений, що роблю те, що необхідно», «Чи правильно я живу?», «Чи правильно я поведжуся з одногрупниками?» тощо. Згідно з поглядами Е. Еріксона, ці питання вказують на стан кризи ідентичності, що пов'язаний із сумнівами стосовно себе, свого місця в групі, з невизначеністю життєвих перспектив. Куратори виділяють також конфлікти, що спостерігаються у студентів, які 1) звикли у школі бути найкращими, а у вищому навчальному закладі опинились серед таких самих («втрата зірковості»); 2) відчують себе вихідцями із більш вишуканого середовища («світська левиця»).

Професійний маргінал це, насамперед, ментальна неналежність до певної професії, внутрішнє співвіднесення себе з іншим світом. Професійний маргіналізм діє не на межі професійного поля, а всередині його й, природно, стає соціально небезпечним, оскільки не може бути нейтрального психолога, нейтрального вчителя чи лікаря. Професійний маргінал за визначенням це той, хто перебуває на межі, на краю норми, яку визначило суспільство відповідно до статусу конкретної професії. Визначення «краю» завжди неоднозначне, тим більше, що йдеться про рубікон професіоналізму [5].

При формальному прийнятті професійних цінностей маргіналізм проявляється в стилі поведінки, який можна охарактеризувати як імітацію професійної діяльності. При повному неприйнятті професійних цінностей провідний стиль професійної поведінки – саботаж. І те й інше, з точки зору соціальної норми, є функціонально непридатністю.

Дж. Марш [4] виокремив чотири основні статуси ідентичності: розмиту, передчасну, мораторій і зрілу. Особистості з розмитою ідентичністю не пройшли через кризу, не дослідили різні варіанти розвитку, не обрали професію, релігію, політичну філософію, статеву роль і норми сексуальної поведінки. Передчасна ідентичність типова для підлітків, які зробили вибір без дослідження варіантів, не можуть провести межу між власними цінностями і цілями та думками батьків. На етапі мораторію молоді люди досліджують варіанти розвитку перед тим, як прийняти рішення, і можуть отримати як позитивний, так і негативний досвід, залежно від результату. Зріла ідентичність – це статус тих молодих людей, які пережили кризу і пройшли через мораторій, оцінили різні варіанти розвитку, зробили самостійні висновки та прийняли рішення.

Беручи за основу підхід Дж. Марсія, В. Зливков [4] розробив систему оцінки ідентичності студента. Передвизначеність – статус ідентичності тих, хто взяв на себе певні соціальні обов'язки, не проходячи через кризу ідентичності. Такий статус визначається радше батьками чи викладачами, а не самостійно. Ця категорія студентів чи молодих вчителів переходить до професійного стану практично без конфліктів.

Дифузія – статус ідентичності для тієї частини молоді, яка пройшла через кризу ідентичності, але не взяла на себе жодних соціальних зобов'язань. Статус дифузії виникає при недостатній професійній спрямованості і слабкій мотивації. Він характерний для тієї частини студентської молоді і молодих вчителів, що потрапили в кризу ідентичності, не маючи обраних

професійних взірців для наслідування у власній педагогічній діяльності. Для них характерна стратегія ухилення від відповідальності.

Мораторій – статус ідентичності тих, хто перебуває в центрі кризи ідентичності. На цьому етапі домінує проблема пошуку взірцевих стратегій, комунікативно-професійних ролей, етичних цінностей тощо.

Досягнення ідентичності – статус тієї частини студентів і молодих вчителів, котрі пройшли через кризу ідентичності і взяли на себе певні зобов'язання перед суспільством, засновані на самостійних висновках.

Статус тих молодих людей, які пережили кризу і пройшли через мораторій, оцінили різні варіанти розвитку, зробили самостійні висновки та прийняли рішення – це зріла ідентичність. Зріла ідентичність свідчить про те, що криза успішно подолана, відчуття самоідентичності сформовано, особистість від пошуку себе перейшла до етапу самореалізації.

Із поняттям «зріла ідентичність» тісно пов'язане поняття особистісної зрілості. Сформована професійна ідентичність сприяє досягненню статусу зрілої ідентичності та зрілої особистості.

Психологічною основою кризи ідентичності є порівняння ідеального «Я» з реальним «Я». Однак ідеальне «Я» може бути ще випадковим, а реальне «Я» ще повністю не оцінене особистістю. Єдиний засіб зняття цієї суперечності – творчо-перетворююча діяльність, у ході якої суб'єкт змінює як самого себе, так і навколишній світ. Доки особистість не знайшла себе у практичній діяльності, праця може видаватися їй незначущою.

Література

1. Буйкас Т. М. О проблемах становления чувства самоидентичности у студентов-психологов / Т. М. Буйкас // II Вестник МГУ. – 2000. – № 1. – С. 56-62. – (Серия 14: Психология).
2. Ермолаева Е. П. Профессиональная идентичность и маргинализм: концепция и реальность (статья первая) / Е. П. Ермолаева // Психологический журнал. – 2001. – Т. 22, № 4. – С. 51–59.
3. Зеер Е. Ф. Кризисы профессионального становления личности / Е. Ф. Зеер, Е. Е. Сыманюк // Психологический журнал. – 1997. – Т. 18. – № 6. – С. 35-44.
4. Злишков В. Л. Проблема особистісної та професійної самоідентифікації в сучасній психології / В. Л. Злишков // Соціальна психологія. – 2006. – № 5. – С. 128–136.
5. Ложкін Г. Професійна ідентичність в контексті маргінальної поведінки суб'єкта / Г. Ложкін, Н. Воляннюк // Соціальна психологія. – 2008. – № 3 (29). – травень. – С. 123–130.
6. Пряжников Н. С. Психология труда и человеческого достоинства : [учеб. пособие для студ. вузов] / Н. С. Пряжников, Е. Ю. Пряжникова. – 2-е изд., стереотип. – М. : АCADEMIA, 2004. – 480 с. – (Высшее проф. образование).
7. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / Э. Эриксон ; пер. с англ. – М. : Прогресс. – 1996. – 344 с.

В статье проанализированы кризисные периоды, которые сопровождают студента во время учебы в высшем учебном заведении. Охарактеризованы основные нормативные кризисы и факторы, которые иницируют кризисы профессионального развития на этапе профессиональной деятельности. Представлена классификация причин, которые детерминируют развитие профессиональных кризисов. Обоснована актуальная для настоящего проблема профессионального маргинализма и его последствий в последующей профессиональной деятельности. Также рассмотрено семь основных конфликтов, что присущие студенту юношеского возраста, переход через которые свидетельствует о сформированности профессиональной идентичности.

In this article the crisis periods which accompany the student during their university studies have been analyzed. The basic normative crises and the factors that trigger the crisis of professional development at the stage of professional activity have been characterized. The classification of the causes that determine the development of professional crises has been presented. The current issue of professional marginalism and its consequences in future careers have been justified. In addition, the seven major conflicts that are inherent to the adolescent student, the transition through which indicates the professional identity formation, have been examined.

Статтю подано до друку 02.12.2014.

©2014 р.

О. О. Стахова (м. Житомир)

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ВЧИТЕЛЯ ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ

Загострення духовно-матеріальних суперечностей в умовах фундаментальних політичних, соціально-економічних перетворень, що відбуваються в Україні, передбачає розв'язання цілої низки важливих для становлення сучасної держави завдань, серед яких одним із превалентних є завдання всебічного гармонійного розвитку підростаючого покоління нової генерації, реалізація якого забезпечується насамперед системою освіти. Відтак, формуючи дитячу особистість, майбутнього громадянина країни, варто зауважити, що в цьому нелегкому процесі задіяні всі рівні освітньої галузі, серед яких питома вага в першу чергу припадає на школу, зокрема середню та старшу її ланки.

Однак, із огляду на попередній контекст, необхідно відмітити, що, наголошуючи на значенні II й III ступенів шкільної освіти в психічному та особистісному розвитку дитини, доцільно підкреслити, що не менш важливою за своїми функціональними обов'язками є початкова школа (1-4-і класи), про що переконливо свідчать теоретико-емпіричні дані широкого кола авторів, перш за все Ш.О. Амонашвілі [1], Л.І. Божович [2], О.І. Кіліченко [9], С.А. Литвиненко [10], Г.О. Люблінської [11], О.А. Остряньської [12], О.Я. Савченко [14], В.О. Сухомлинського [15], Л.О. Хомич [17], Т.М. Яблонської [19] й ін.

Активно досліджуючи специфіку професійної діяльності педагога I ступеня загальноосвітньої школи, представники психологічної та педагогічної науки дійшли до висновку, що вчителю початкових класів належить винятково відповідальна роль у становленні особистості дитини молодшого шкільного віку (від 6-7 до 10-11 років). Адже перехід від дошкільного дитинства до шкільного життя, в основі якого лежить зміна місця особистості в доступних їй взаємовідносинах із соціальним оточенням, супроводжуючись прийняттям дошкільником нової соціальної позиції – позиції школяра з певним колом важливих прав й обов'язків, котрі мають узгоджуватися з новим режимом дня, виступає складним, критичним, переломним етапом у житті дитини, полегшити протікання якого є завданням передусім першого вчителя – найнезаперечнішого авторитета серед усіх дорослих. І від того, наскільки професійною, кваліфікованою, злагодженою буде його допомога, залежатиме успішність включення першокласника в систему шкільного життя, ефективність його учбової діяльності не лише в 1-4-х класах, але й у середній і старшій школі.

Утім, підкреслюючи роль учителя початкових класів в освітньому просторі, слід зазначити, що якщо в минулому вона переважно зводилася до навчання дітей азам предметних знань, до формування в них найпростіших учбових умінь, навичок, то сьогодні її функції значно розширилися, вона стала багатограннішою, що дозволяє педагогу початкової ланки шкільної